

LIETUVOS RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ SOCIALINĖS IR EKONOMINĖS BŪKLĖS YPATYBĖS

Vidmantas Daugirdas, Ričardas Baubinas, Angelė Marcinkėnaitė

Geologijos ir geografijos institutas, T. Ševčenkos g. 13, LT-03223, Vilnius

El. paštas: vidmantas.daugirdas@geo.lt; ricardas.baubinas@geo.lt; angele@biuras.lt

Įvadas

Įprasta manyti, kad Lietuva – seniai įsisavintas ir gana tankiai apgyventas kraštas. Nepaisant to, Lietuvoje yra teritorijų, net ištisu regionu, taip pat tarpvalstybinių, kuriuose gyventojų tankumas yra nedidelis. Šios teritorijos išsiskiria labai savitais demografiniais, ekonominiais, socialiniais ir kitokiais rodikliais. Europos Sąjungoje tokiuose regionuose (Suomijos ir Švedijos šiaurėje, vidurio Ispanijoje ir Prancūzijoje, Škotijoje ir kitur) įgyvendinama speciali regioninio vystymo politika (Jauhiainen, 2000). Šiaurės šalyse regioninė politika gana sėkminga – aukštas pragyvenimo lygis pasiektas visoje teritorijoje, nepriklausomai nuo kai kurių regionų atokumo ir mažo gyventojų tankumo. Parama retai apgyventoms teritorijoms – vienas iš ES prioritetų. Retai apgyvendintų teritorijų (toliau – RAT) darnus (subalansuotas) vystymas išlieka viena aktualiausių problemų ne tik Europoje, bet ir visame pasaulyje.

Lietuvoje apie RAT ir jų vystymą iki šiol nedaug tegralvota. RAT demografinėmis, socialinėmis ar kitomis ypatybėmis anksčiau buvo mažai domėtasi. S. Stanaitis aprašė Aukštaitijos ir Dzūkijos nacionalinių parkų gyventojų demografinę ir socialinę būklę (Stanaitis, 1998a, 1998b, 2001), taip pat buvo nagrinėtos specifinės demografinės tendencijos Lietuvos pasienyje (Stanaitis, Baubinas, Kriaučiūnas, 1999; Baubinas, Stanaitis, 2001, 2002). Specialiai RAT detaliu lygmeniu pradėjo nagrinėti A. Marcinkėnaitė (Marcinkėnaitė, 2001, 2003), V. Daugirdas (Daugirdas, 2002a, 2002b).

Geologijos ir geografijos instituto Visuomeninės geografijos skyrius kartu su Vilniaus universiteto magistrantais savo iniciatyva ir lėšomis ėmėsi giliau tyrinėti šį mažai težinomą, bet svarbų visuomenės ir valstybės mastu, fenomeną. Buvo apklausta 41 retai apgyventa seniūnija (gyventojų tankumas – iki 10 žmonių 1 kv. km ir šiek tiek daugiau), iš kurių gauta 21 atsakyta anketa. Remiantis apklausos medžiaga bei kita informacija ir nagrinėjamos Lietuvos RAT demografinės, socialinės bei ekonominės ypatybės.

1. Tyrimo objektas, tikslas ir uždaviniai

Šio tyrimo objektas yra retai apgyventos teritorijos (RAT) Lietuvoje, t.y. tokie teritoriniai vienetai, kuriuose gyventojų tankumas yra mažiau kaip 10 gyventojų 1 kv. km arba kuriuose dėl demografinių tendencijų sparčiai artėjama prie šio rodiklio. Seniūnijų sąrašas pateikiamas 1 lentelėje.

Darbo tikslas – nustatyti sociologinę ir ekonominę retai apgyventų Lietuvos teritorijų būklę ir pagrįsti jų darnaus vystymosi prielaidas įgyvendinant regioninę politiką.

Pagrindiniai darbo uždaviniai:

- apibūdinti Lietuvos RAT paplitimą, įskaitant tarptautinius aspektus;
- nustatyti demografinę RAT būklę ir jos kaitos tendencijas;

- apibrėžti probleminius Lietuvos RAT demografinio talpumo aspektus;
- apibūdinti socialinę ir ekonominę RAT būklę ir jos ypatybes;
- pagrįsti specialios RAT vystymo politikos būtinybę.

Socioekonominis pokyčius ir jų specifiką retai apgyventose Lietuvos teritorijose būtina pažinti siekiant užbėgti už akių pavojingai šių teritorijų depopuliacijai, socialinei ir ekonominei degradacijai, sudaryti teritorijos vystymosi sąlygas, pabrėžti regioninės politikos formavimo poreikį šiose teritorijose. Darna vystymo požiūriu reikėtų įvertinti šių teritorijų demografinį talpumą ir pagrįsti socialinės ir ekonominės situacijos stabilizavimo politiką.

2. Metodika ir duomenų šaltiniai

Pagrindinis tyrimo būdas – teritorinė sociogeografinė analizė. Pagrindinis teritorinis vienetas – seniūnija. Retai apgyventas seniūnijas identifikavo A. Marcinkėnaitė, o atsižvelgdamas į demografinės tendencijas ši sąrašą pildė V. Daugirdas. Darbe dažniausiai remtasi ne tik stambių teritorinių vienetų statistiniais duomenimis, bet ir specialios seniūnijų apklausos rezultatais. Pažymėtina, kad vadinamųjų namų knygų vedimo atsisakymas seniūnijose iš esmės pažeidžia detalios unifikuotos smulkių teritorinių vienetų sociogeografinės būklės analizės galimybę. Į darbo autorių pateiktas anketas atsakė kiek daugiau nei pusė visų apklaustų seniūnijų iš įvairių regionų, todėl analizuojant migracinius ir kai kuriuos socialinės būklės rodiklius remtasi apklausoje dalyvavusių seniūnijų anketų duomenimis. Analizei buvo pasitelkti ir išsamūs paskelbti 2001 metų gyventojų surašymo duomenys (Kaimo..., 2002–2003). Lyginant skirtingų duomenų šaltinius pastebėta, kad galimi kai kurie skirtumai tarp seniūnijų anketų ir kitų šaltinių duomenų (pvz., nedarbo lygis kai kuriose seniūnijose, kuri seniūnijos nurodo kiek aukštesnį, nei specialioji statistika; šio reiškinio priežasčių nustatyti nepavyko, todėl darbe naudotasi seniūnijų pateiktais duomenimis).

Daug problemų sukėlė seniūnijų plotų nustatymas, nes jos nėra oficialūs teritoriniai administraciniai vienetai, o ankstesniuose žemės apskaitos šaltiniuose seniūnijų plotas dažniausiai pateikiamas be valstybinių miškų. Šiam darbui seniūnijų plotas nustatytas specialiai apklausiant seniūnijas ir žemėtvarkos tarnybas.

Pagal atskirą anketą buvo apklausti savivaldybių, kuriose yra retai apgyventų seniūnijų, policijos komisariatai, taip pat tikslinant ir papildant duomenis bendrauta su seniūnijų ir savivaldybių pareigūnais. Darbe taip pat naudotasi specializuotais literatūros šaltiniais, kurie nurodyti sąraše, netiesiogiai kai kurių probleminių regionų (pvz., Ignalinos AE regiono, pasienio regionų) socioekonominio monitoringo duomenimis, sukauptais Geologijos ir geografijos institute.

3. Svarbiausieji rezultatai

3.1. Lietuvos retai apgyventos teritorijos ir jų paplitimas

Retai apgyventų teritorijų (RAT) atsiradimo Lietuvoje priežastys – labai įvairios: gamtinės ir istorinės, socialinės ir ekonominės. Įtakos turėjo nederlingos žemės, miškų ir pelkių gausa, nuošalumas nuo kelių ir miestų bei kiti geografinio pobūdžio veiksniai. Tokių plotų tuštėjimą ypač paskatino miestų augimas, melioracija, buvusių sovietinių ūkių stambinimas. Būta ir kitokių priežasčių. Antai XX a. aštuntame dešimtmetyje plėtojant sovietinį Kazlų Rūdos karinį kompleksą buvo išskelti bene 6 miškų kaimai. Iš daugelio kaimų ir miestelių aplink Ignalinos atominę elektrinę taip pat liko tik pavadinimai.

Europos Sąjungoje (ES) retai apgyventomis teritorijomis laikomos tokios, kurių 1 kv. km

gyvena iki 8–15 gyventojų. Pagal šį kriterijų nemaža Lietuvos teritorijos dalis gali būti laikoma retai gyvenama. Tai sudarytų 31% šalies teritorijos ir 13% jos gyventojų. Didžioji dalis šių teritorijų sutelkta miškingoje Šiaurės rytų ir Pietų Lietuvoje, kur jos sudaro ištisinius arealus. Lietuvoje yra 15 rajonų savivaldybių, kuriose kaimo gyventojų tankumas nesiekia 15 gyv./km². Varėnos, Zarasų, Ignalinos, Molėtų ir Rietavo savivaldybėse gyventojų tankumas, net su miesto gyventojais, nesiekia 20 gyv./km². Per artimiausius 15–20 metų tokių teritorijų turėtų žymiai padaugėti ir jos gali užimti daugiau nei 50% šalies teritorijos. Juk Lietuvos kaimo gyventojų tankumo vidurkis vos 18 gyv./km², o depopuliacija RAT ypač intensyvi (Daugirdas, 2002a, 2002b). Tiesa, kai kuriuose šaltiniuose (<http://www.iiasa.ac.at>) RAT Europos Sąjungoje laikomos tos, kuriose gyventojų tankumas yra iki 60 gyv./km². Dėl to išskiriama dar ir ypač retai apgyventų teritorijų kategorija.

A. Marcinkėnaitės atlikti tyrimai (Marcinkėnaitė, 2001, 2003) parodė, kad Lietuvoje 2000 m. buvo 30 seniūnijų, kuriose gyventojų tankumas nesiekė 10 gyv./km², ir dar 11 seniūnijų, kuriose gyventojų tankumas buvo tik šiek tiek didesnis. Daugiausiai retai apgyventų seniūnijų yra Švenčionių, Ignalinos, Zarasų, Varėnos rajonuose. Beveik pusė retai apgyventų seniūnijų yra Lietuvos pasienyje. Už Baltarusijos ir Latvijos sienos irgi dykros. Antai Latvijoje, dideliame plote tarp Dauguvos upės ir Lietuvos sienos, esama valsčių (pagastų), kur gyventojų tankumas – vos 1 gyv./km². Mažas gyventojų tankumas ir Lietuvos šiaurrytiniame pasienyje iš Baltarusijos pusės. Todėl jau ir Europos žemėlapiu mastu ryškėja didelė tarpvalstybinė dykra (Baubinas, Stanaitis, 2002). Ji galėtų būti reikšmingas bendros regioninės politikos subjektas. Lietuvos retai apgyventų teritorijų preliminarus žemėlapis jau skelbtas (Daugirdas, 2002a).

Bendras Lietuvos RAT plotas, A. Marcinkėnaitės skaičiavimais, siekia 7698 km² (arba beveik 12% Lietuvos teritorijos) ir čia gyvena 1,6% Lietuvos gyventojų (Marcinkėnaitė, 2003). Yra Lietuvoje ir tokių seniūnijų, kuriose gyventojų tankumas nesiekia ir 5 gyv./km², be to, gyventojų tankumas jose sparčiai mažėja. Pavyzdžiui, Varėnos rajono Marcinkonių seniūnijoje 1959 m. gyventojų tankumas buvo 7,1 gyv./km² (Stanaitis ir kt., 1999), o 2000 m. – jau tik 3,4 gyv./km². Verta atsižvelgti ir į tai, kad labai dažnai RAT miestuose ir miesteliuose, vienoje didžiausioje gyvenvietėje telkiasi didžioji dalis gyventojų – čia gyventojų koncentracijos laipsnis yra labai didelis, o kita teritorijos dalis itin retai gyvenama. Taigi retai apgyventų seniūnijų artimiausioje ateityje gali būti dar daugiau, nei nagrinėjama šiame straipsnyje.

Pagal gyventojų tankumą Lietuvos RAT galima suskirstyti į tris klases (Daugirdas, 2002b): I – mažiau kaip 5 gyv./km²; II – 5–10 gyv./km²; III – 10–15 gyv./km². Daugiausiai Lietuvoje yra III klasės retai gyvenamų teritorijų. II klasės teritorijų plotai yra gerokai mažesni ir daugiausia plyti miškingoje ir ežeringoje Rytų Lietuvoje. Rečiausiai gyvenamų (I klasės) teritorijų kol kas nėra daug. Tačiau gyventojų tankumas RAT ir toliau mažėja (1 lent.).

3.2. Demografinės tendencijos retai apgyventose teritorijose

Apie gilią RAT demografinę krizę jau buvo rašyta: konstatuota, kad demografinės tendencijos RAT yra katastrofiškai blogos (Daugirdas, 2002a, 2002b). Tai – itin žemas natūralusis prieaugis (-13–14‰), mažas gimstamumas (dažnai nesiekiantis ir 7‰) ir didelis mirtingumas (dažnai viršijantis 20‰), taip pat senstantys gyventojai, daug nedarnių šeimų, intensyvi depopuliacija. Kadangi reprodukcijai gyventojų amžiaus struktūra nepalanki (pensinio amžiaus gyventojai dažnai sudaro 1/3 ir daugiau gyventojų, o vaikų iki 16 metų amžiaus dalis nesiekia ir 10–15%), natūralaus gyventojų gausėjimo nebus. Nuo 1979 m. iki 1989 m. gyventojų surašymo bendras gyventojų skaičius Lietuvoje išaugo 7,9%, tačiau visose RAT gyventojų per tą patį laikotarpį sumažėjo beveik 20% (Marcinkėnaitė, 2001). Net ir žemės reformos

1 lentelė. Gyventojų tankumas retai apgyventose seniūnijose.

Table 1. Population density in sparsely populated 'seniūnija'.

Seniūnija	Plotas / Area, km ² (2003)	Gyventojų tankumas / Population density, 1 km ²			
		2000 m.	2001 m.*	2002 m.	2003 m.
Labanoro	228,8	...	2,0
Marcinkonių	550,0	3,4	3,3 (1,9)
Kaltanėnų**	68,1	4,1	15,0 (10,9)	10,3	10,1
Sarių	143,6	4,4	3,9
Kuktiškių***	57,4	5,7	11,8 (8,4)	18,8	18,5
Gaižaičių	121,9	5,8	5,1 (2,9)	5,3	5,3
Kazitiškio	150,0	5,8	8,7 (6,2)	9,6	9,1
Kapčiamiesčio	n.d.	6,0
Pabradės	354,0	6,4	5,7
Mindūnų	64,0	7,1	9,3
Suvieko	98,9	7,2	9,1 (6,0)	10,2	10,1
Rūdiškių	255,0	7,4	7,5
Turmanto	120,0	7,4	15,3 (12,0)	16,7	16,6
Mielagėnų	136,4	7,5	9,3 (7,2)
Tverečiaus	72,8	7,5	9,6 (5,9)	10,9	10,7
Salako	172,6	7,6	7,3 (3,8)
Saldutiškio	114,6	8,0	10,9 (7,5)	11,8	11,6
Kaniavos	268,0	8,2	7,0	8,1	8,0
Taujėnų	233,8	8,2	7,8
Jankų	146,0	8,5	9,8 (7,1)
Rimšės****	100,0	8,5	15,1	14,3	14,2
Šaukoto	152,0	8,6	9,2 (5,4)	9,4	9,1
Kruopių	97,0	8,7	12,2 (5,9)
Magūnų	101,2	9,0	10,2
Švenčionėlių	233,4	9,0	8,9
Parovėjos	288,3	9,1	9,1	9,3	9,3
Raitininkų	103,3	9,3	12,4
Jūžintų	155,8	9,4	13,7 (10,5)
Linkmenų	124,0	9,4	10,2 (8,5)
Raudėnų	208,0	9,4	8,4	8,7	8,6
Imbrado	114,4	9,7	10,2	10,8	10,6
Degučių	108,5	10,0	10,7	11,8	11,6
Pandėlio	348,0	10,1	7,8
Kazliškio	122,5	10,2	7,7
N. Daugėliškio	160,0	10,3	11,7 (9,8)	12,4	12,3
Dūkšto*****	158,0	10,3	7,4	15,8	7,8
Jakėnų	210,0	10,3	7,0
Inturkės	128,8	10,6	13,6 (11,1)	14,2	13,9
Adutiškio	125,3	11,7	10,8 (4,6)	11,6	11,1
Strūnaičio	106,2	12,3	13,7	14,3	14,2
Vydenių	150,0	12,3	11,0 (8,2)
Svirkų	105,0	12,6	10,9	11,8	11,6

* – gyventojų surašymo duomenys: Kaimo..., 2002–2003; skliausteliuose pateiktas seniūnijos gyventojų tankumas be centrinės gyvenvietės; ** – iš dalies Kaltanėnų seniūnijos teritorijos 2002 m. sudaryta Labanoro seniūnija; *** – Kuktiškių seniūnijos dalis (apie 25 km² ir 93 gyventojai) 2003 m. perduota Tauragnų seniūnijai; **** – dalis Rimšės teritorijos (apie 50 km²) be nuolatinį gyventojų (su mokymo

centru) 2003 m. perduota Visagino miestui; ***** – Dūkšto seniūnijoje gyventojų tankumas 2002 m. su Dūkšto gyventojais; ... – negauta patikimų duomenų.

* – data of population census: Kaimo..., 2002–2003; in parentheses - population density in 'seniūnija' without the central settlement; ** – the Labanoras 'seniūnija', formed of part of Kaltanėnai 'seniūnija' in 2002; *** – part of Kuktiškės 'seniūnija' (about 25 km² ir 93 residents) handed over to Tauragnai 'seniūnija' in 2003; **** – part of Rimšė territory (about 50 km²) without permanent residents (with a training centre) handed over to Visaginas city in 2003; ***** – population density in Dūkštas 'seniūnija' including the residents of Dūkštas in 2002; ... – reliable data are lacking.

pradžioje, miestiečiams sukrtus grįžti gyventi į tėviškes, RAT demografinė būklė nepagerėjo. Pastaraisiais metais kai kuriose seniūnijose gyventojų mažėja vis sparčiau (2–5% per metus) ir galima numatyti šią tendenciją ir ateityje. Tai patvirtina gimstamumo, mirtingumo ir natūraliojo prieaugio rodikliai (2 lent.).

2 lentelė. Gyventojų natūralusis judėjimas retai apgyventose teritorijose 2000–2002 m. (‰) (Marcinkėnaitė, 2003)

Table 2. Natural migration in sparsely populated territories in 2000–2002 (‰) (Marcinkėnaitė, 2003).

Teritorija Territory	Gimstamumas Birth rate			Mirtingumas Death rate			Natūralusis prieaugis Natural increment		
	2000 m.	2001 m.	2002 m.	2000 m.	2001 m.	2002 m.	2000 m.	2001 m.	2002 m.
RAT	7,8	8,2	7,5	19,5	18,4	21,2	-11,7	-10,2	-13,7
Kaime	11,4	10,3	9,9	14,7	15,2	15,6	-3,3	-4,9	-5,7
Lietuvoje	9,8	9,1	8,6	11,1	11,6	11,8	-1,3	-2,5	-3,2

2002 metais Lietuvoje tūkstančiui gyventojų gimė 8–9 vaikai. Lietuvos kaime šis rodiklis buvo didesnis – arti 10, tačiau RAT 2002 m. gimstamumas tesudarė 7,5‰. Mažiausias jis buvo Utenos rajono savivaldybės Kuktiškių seniūnijoje ir tesiekė 2,8‰. Adučiškio seniūnijoje gimstamumas buvo 4,1‰, Daugėliškių ir Suvieko – po 5,0‰, Kaltanėnų – 5,7‰. Tačiau itin didelį poveikį gyventojų skaičiui RAT daro labai didelis gyventojų mirtingumas. 2002 m. jis beveik 2 kartus viršijo Lietuvos vidurkį ir sudarė net 21,2‰ (pvz., Inturkės seniūnijoje 25,1‰). Dėl tokių gimstamumo ir mirtingumo rodiklių natūralusis gyventojų prieaugis RAT taip pat įgauna labai pavojingas tendencijas. Vidutiniškai 2002 m. natūralusis gyventojų prieaugis RAT buvo -13,7‰ ir daugiau nei 4 kartus viršijo Lietuvos vidutinį (-3,2‰). Tačiau kai kuriose RAT šis rodiklis dar prastesnis: Inturkės seniūnijoje – -19,1‰, Kaltanėnų, Adučiškio ir Daugėliškių seniūnijose viršija -18‰.

Per 2000–2002 metus į 18 retai apgyventų seniūnijų atvyko gyventi 2043 gyventojų, tuo tarpu išvyko 1452 gyventojai. Todėl migracijos saldas pastaraisiais metais buvo teigiamas. Tačiau kiekvienais metais gyventojų migracijos intensyvumas, nors ir nežymiai, mažėja – mažėja tiek atvykusių, tiek išvykusių gyventojų. Teigiamas migracijos saldas gali būti ir dėl dabar paplitusios gyvenamosios vietos registracijos „migracijos“. Teigiamas migracijos saldas prieštarauja menkam RAT demografinio talpumo lygiui. Seniūnai kalba ir apie asocialių asmenų atvykimą iš didesnių Lietuvos miestų dėl palyginti mažos būsto kainos.

3.3. Retai apgyventų teritorijų demografinio talpumo ypatybės

Tradicine ir pagrindine RAT ūkio kryptimi išlieka žemės ūkis. Tačiau žemės ūkio plėtra stabdo nedidelis žemės našumas, mažas derlingumas, smulki žemėvaldos struktūra,

ekstensyvus, įvairiašakis ūkininkavimo pobūdis, ūkininkų amžiaus didėjimas, sunkiai realizuojama žemės ūkio produkcija, technikos stoka ir kt. Stambesnių ūkininkų yra labai mažai. Spartesnės žemės ūkio plėtros artimiausiais metais sunku tikėtis. Todėl svarbu apskaičiuoti, kiek tokiose teritorijose iš žemės ūkio gali išgyventi žmonių. Kaimo demografinį talpumą, įvertinant pajamas ir užimtumą, jau bandė nustatyti J. Ramonienė (Ramonienė, 2000). Šiame tyrime demografinis RAT talpumas buvo apskaičiuotas pagal žemės ūkio naudmenų našumą ir ūkių dydį, remiantis metodika, kurią sudarė Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas, pritaikius Europos Sąjungos standartus (Ribašauskienė, Uždanavičienė, 1999).

Ūkininkaujant našiose žemėse ir pajamas gaunant tik iš žemės ūkio, 5 ha ūkyje gali pragyventi 1–2 asmenų šeima. Ne tokių palankių žemės ūkiui kaimo vietovių gyventojai, kad išsimaitintų tiek pat žmonių, turi dirbti 3 kartus didesnę plotą. Tuo tarpu RAT vyrauja ypač smulkūs ūkiai: iki 5 ha dydžio ūkiai vidutiniškai sudaro 65,5%, o atskirose seniūnijose tokių smulkių ūkių dalis dar didesnė – Šaukoto – 90,5%, Raudėnų – 78,5%, Kapčiamiesčio – 77,0% ir pan. Dar apie 16% sudaro ūkiai, kurių dydis – 5–10 ha. Rentabilus tradicinio šeimyninio ūkio plėtojimas galimas tik stambiuose ūkiuose, tačiau stambėjant ūkiams žymiai sumažėtų teritorijos talpumas. Taigi akivaizdu, kad RAT ūkininkavimo sąlygos skiriasi nuo kitų regionų ir tai veikia ypač nepalankios, todėl čia labai mažos gyventojų gaunamos pajamos ir žemas pragyvenimo lygis. Tyrimas parodė kritišką situaciją RAT žemės ūkyje: vidutiniškai mažiau negu 20% visų gyventojų gali pragyventi iš žemės ūkio. Blogiausia situacija Dūkšto, Adutiškio seniūnijose, nors žemių našumas čia nėra blogiausias, tačiau vyrauja nedideli ūkiai, todėl iš žemės ūkio gali išgyventi tik 5–6% dabartinių gyventojų. Taigi RAT talpumas, atsižvelgiant į žemės ūkio naudmenų našumą bei ūkių dydį, viršytas daugiau kaip 5 kartus. Nors gyventojai gauna nemažai pajamų ir iš kitokios, neagrarinės veiklos, depopuliacijos bazė dar didelė.

4. Socialinė ir ekonominė retai apgyventų teritorijų gyventojų būklė

Socialinė ir ekonominė RAT gyventojų būklė sudėtinga. Pagrindinėmis socialinėmis problemomis seniūnijų darbuotojai įvardija nedarbą ir alkoholizmą. Daugelis socialinių ir ekonominių rodiklių RAT yra blogiausi ne tik Lietuvos, bet ir vietos regiono kontekste. Kita vertus, dažnai RAT plyti Lietuvos saugomose teritorijose ar greta jų, pasižymi didesniu miškingumu ir ežeringumu, gražiais kraštovaizdžiais, istorinėmis vertybėmis. Todėl čia ypatingai geros sąlygos plėtoti poilsio, rekreacijos ir turizmo verslą. Tradiciškai ekstensyvus žemės ūkis negali užtikrinti pakankamai gerų pragyvenimo sąlygų kelis hektarus žemės turintiems ir kito darbo nesiimantiems ar negaunantiems gyventojams. Šiose teritorijose paprastai rekomenduojama daugiausia investicijų skirti ne tradicinės, bet alternatyvios veiklos plėtrai. Čia turėtų vyrauti netradicinės žemės ūkio šakos ir veiklos kryptys, tokios kaip vaistinių ir prieskoninių augalų auginimas, žuvininkystė, ekologinis žemės ūkis, miškininkystė ir medžio apdirbimo pramonė, turizmas ir su juo susijusios paslaugos (Stanikūnas, 2000). Miškai dažnai naudojami neintensyviai, tačiau RAT miško ūkis sukuria daug darbo vietų ir yra daugelio smulkių kaimo gyvenviečių socialinio ir demografinio stabilumo pagrindas (Stanaitis ir kt., 1999).

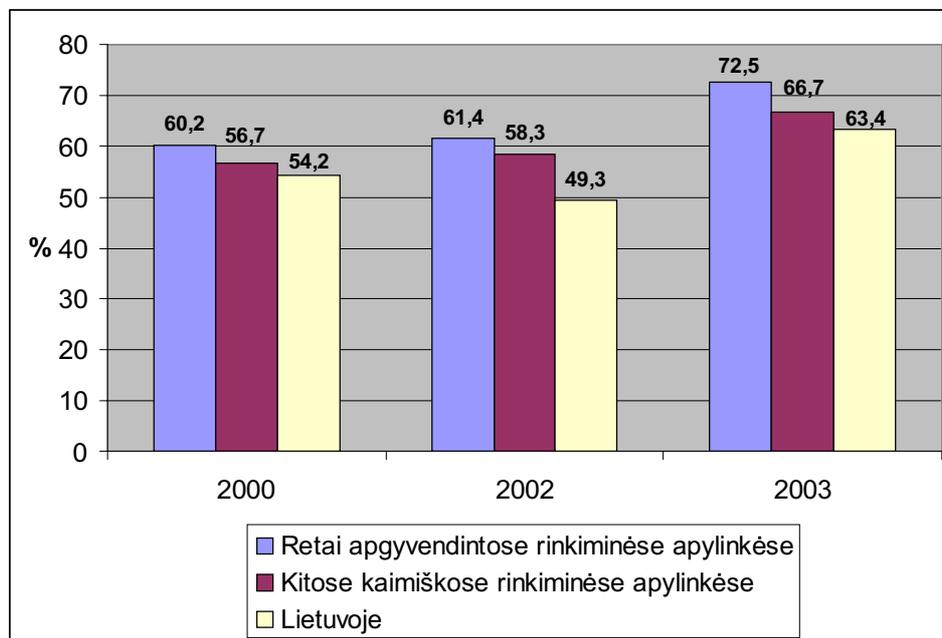
Deja, darbo užmokestis žemės ūkio, miškininkystės ir su jomis susijusiose šakose yra nedidelis, beveik perpus atsilieka nuo vidutinio mėnesio atlyginimo. Mažesnių gyvenviečių gyventojų daugumos pagrindinis pajamų šaltinis – pensija ir socialinė parama.

RAT socialinei ir ekonominei būklei ir ypač – jos perspektyvai didelį poveikį daro ypač ryškūs gyventojų senėjimo procesai. 65 metų ir vyresni gyventojai 2003 m. sudarė 27% visų gyventojų (Lietuvoje vidutiniškai 14,2%). Tuo tarpu gyventojai iki 15 metų sudarė tik 16,6%

(Lietuvoje vidutiniškai beveik 24%), darbingo amžiaus žmonės – tik 42,9% visų gyventojų (vidutiniškai 59,5%). Kai kuriose retai apgyventose seniūnijose darbingo amžiaus gyventojai jau sudaro vos trečdalį gyventojų. RAT pasižymi ir dideliu skaičiumi šeimų, sudarytų vien iš vienišų, daugiausia pensinio amžiaus, žmonių. 2003 metais sausio 1 d. tokiose šeimose gyveno vidutiniškai 14,5% visų gyventojų. Daugiausiai tokių šeimų yra Saldutiškio, Kaltanėnų, Kuktiškių seniūnijose (virš 20%), o Adutiškio seniūnijoje – net 25,1%.

Lietuvoje 2003 m. sausio 1 d. buvo 10,7% bedarbių (Lietuvos..., 2002). Deja, RAT nedarbo lygis vidutiniškai sudarė net 29,3%. Ypač didelis nedarbo lygis buvo Turmanto seniūnijoje – 63,3%, 50% nedarbo lygio ribą viršijo Gaižaičių, Daugėlišio seniūnijos, didelis (apie 40%) nedarbo lygis buvo ir Adutiškio, Inturkės, Rimšės, Kazitiškio seniūnijose. Mažiausias nedarbo lygis nustatytas Suvieko ir Dūkšto seniūnijose – čia jis nesiekė 10%. Įsidarbinimo galimybės yra nedidelės. Ypač sunku jauniems, profesijos neturintiems, menkesnio išsilavinimo žmonėms. Pažymėtina, kad nedarbo lygis, apskaičiuotas remiantis seniūnijų gyventojų surašymo ir teritorinių darbo biržų duomenimis, gerokai skiriasi (paprastai nedarbo lygio rodiklis yra aukščiausias remiantis seniūnijų duomenimis), tačiau skirtumas nekeičia esmės – RAT nedarbo lygis yra itin aukštas. Beje, nedarbo lygio rodiklius įtakoja ir seniūnijų bei savivaldybių centrų pasiekiamumas – ne visi RAT bedarbiai išgali reguliariai registruotis seniūnijose ar rajonų savivaldybių centruose (preliminariais duomenimis, tai ypač reikšminga apskaitant Zarasų rajono kaimiškujų vietovių nedarbo lygį – faktinis nedarbo lygis gali būti gerokai aukštesnis).

Dar viena reikšminga problema, kuri glaudžiai susijusi su RAT demografinė krize, – socialinių institucijų tinklo nykimas. Daugelyje didesnių kaimų palaipsniui užsidaro įvairios socialinės ir kultūros įstaigos (bibliotekos, mokyklos, medicinos punktai ir kt.), mažėja jų rangas ir paslaugų lygis. Tokios tendencijos skatina jaunimo emigraciją ir vietinių gyventojų socialinę degradaciją, nesudaro prielaidų gerėti demografinėi būklei.

Pav. RAT rinkėjų aktyvumas 2000–2003 m. (Savivaldybių..., 2000, 2002; Referendumas..., 2003).

Fig. Voting activity of the residents of sparsely populated territories in 2000–2003: in sparsely populated electoral districts; in other rural electoral districts; in Lithuania (Savivaldybių..., 2000, 2002; Referendumas..., 2003).

Netikėtai išryškėjo dar viena RAT gyventojų ypatybė – didesnis politinis aktyvumas (kalbama tik apie aktyvumą rinkimų metu). Nepaisant reto gyvenviečių tinklo, reto kelių tinklo ir transporto infrastruktūros stokos (o tai reikštų blogesnį vietinių centrų pasiekiamumą), per 2000 m. ir 2002 m. rinkimus į savivaldybių Tarybas RAT rinkėjai buvo gerokai aktyvesni, nei vidutiniškai visoje Lietuvoje. 2003 metų referendume dėl stojimo į Europos Sąjungą retai apgyventose seniūnijose balsavusiųjų buvo šeštadaliu daugiau, nei visoje šalyje (pav.). Didesnį RAT rinkėjų aktyvumą galim paaiškinti tuo, kad rinkimai gali būti vertinami ir kaip galimybė pabendrauti, dalyvauti bendruomenės gyvenime. Šis fenomenas reikalautų papildomo tyrimo.

Kitos pagrindinės RAT socialinės ir ekonominės būklės ypatybės:

- itin smulkūs ūkiai;
- ypač didelis skaičius namų ūkių, kuriuos sudaro 1 gyventojas (vienių senų žmonių problema);
- santykinai mažas nusikalstamumas (numanomai dėl ekonominio nepatrauklumo; tai patvirtina ir klasikiniai didesnio nusikalstamumo teritorinio atitikimo aukštesnio pragyvenimo lygio arealams dėsniai).

5. Specialios retai apgyventų teritorijų vystymo politikos būtinybė

Pagrindiniais teritoriniais dariniais, kuriuose vykdoma regioninė politika Lietuvoje, laikomos apskritys. Tačiau, identifikavus specifines problemas ir sąlygas, regioninė politika turėtų būti vykdoma ir RAT. 2003 metais LR Vyriausybė patvirtino *Probleminių teritorijų išskyrimo kriterijus*. Pagal šį nutarimą, probleminėms teritorijoms priskiriamos tokios teritorijos, kuriose:

1. Pardavimai vienam gyventojui yra mažesni už šalies vidurkį;
2. Tiesioginės užsienio ir materialinės investicijos vienam gyventojui yra mažesnės už Lietuvos vidurkį;
3. Nedarbo lygis yra 25 procentais aukštesnis už šalies vidurkį;
4. Ekonominio aktyvumo rodiklis – ekonomiškai aktyvių gyventojų ir visų 15–64 metų teritorijos gyventojų skaičiaus santykis – yra mažesnis už šalies vidurkį;
5. Gyventojų migracija iš probleminės teritorijos yra didesnė už šalies vidurkį (Dėl..., 2003).

Taigi RAT būtų galima priskirti probleminėms bent pagal 4 kriterijus, todėl jos turėtų tapti prioritetinės paramos teritorijomis. Deja, stokojant kompleksinio požiūrio, platesnės krašto problemų ir perspektyvų sampratos RAT probleminėms nepriskiriamos. RAT sureikšminimas iš esmės atitinka ir kitus Europos Sąjungos regioninės politikos tikslus – remti ekonomiškai menkai išvystytus regionus, plėtoti kaimo vietas įvairinant jų veiklą, skatinant naujus verslus, paslaugų kūrimą. Todėl ir Lietuvoje RAT plėtra turėtų tapti viena svarbiausių regioninės politikos kryptių.

Kad valstybės politika Lietuvos RAT būtų efektyvi, reikalingas nuolatinis RAT socialinis ir ekonominis monitoringas. Tokio monitoringo samprata, organizavimo principai atskleisti Geologijos ir geografijos instituto Visuomeninės geografijos skyriaus darbuotojų parengtoje metodikoje bei išbandžius monitoringą Ignalinos atominės elektrinės regione (Baubinas ir kt., 2002a, 2002b).

Apibendrinimas

Pagal vyraujančius Europos Sąjungos kriterijus, didelė Lietuvos teritorijos dalis gali būti priskirta retai apgyventai: tai sudarytų apie 31% šalies teritorijos, kurioje tėra 13% gyventojų. Didžioji dalis šių teritorijų sutelkta nederlingoje bei miškingoje šiaurės rytų ir pietų Lietuvoje, kur jos sudaro ištisinius arealus. Retai apgyventomis laikytinos daugiau kaip 40 Lietuvos seniūnijų. Tokių seniūnijų daugėja.

Europos žemėlapiu mastu ryškėja didelė tarpvalstybinė Lietuvos–Latvijos–Baltarusijos dykra, kuri galėtų būti ir reikšmingas bendros regioninės politikos subjektas.

RAT socialinės ir ekonominės būklės ypatybės:

- itin smulkūs ūkiai;
- ypač didelis skaičius namų ūkių, kuriuos sudaro 1 gyventojas (vienių senų žmonių problema);
- santykinai mažas nusikalstamumas;
- didesnis nei vidutiniškai šalyje ir jos kaimiškuosiuose rajonuose politinis gyventojų aktyvumas.

RAT agrarinis demografinis talpumas (žmonių, galinčių išgyventi iš žemės ūkio, skaičius) yra keleriopai mažesnis, nei esamas gyventojų skaičius. Vadinasi, RAT dominuoja kitos – ne žemės ūkio – pajamos.

Ūkininkavimui nepalankios gamtinės geografinės sąlygos, silpnas socialinis ir ekonominis išvystymas, nykstantis socialinių institucijų tinklas ir su šiais veiksniais susijusi socialinė degradacija bei intensyvi depopuliacija yra rimta kliūtis tolesnei RAT ekonominei ir socialinei plėtrai. Tai verčia daryti tokias išvadas:

- demografinės situacijos pagerėjimui RAT natūralių (demografinių, gamtinių išteklių ir kt.) prielaidų nėra;
- vyks intensyvi depopuliacija ir gyventojų tankumas mažės ir artimiausiais metais;
- per artimiausius 15–20 metų Lietuvos RAT tikėtina dar viena gyventojų mažėjimo banga arba vietinių (nuolatinųjų) gyventojų išnykimas;
- išaugs ir RAT plotas.

Kad šios teritorijos neištuštėtų, kad būtų jose užtikrinta socialiai priimtina, laiko standartus atitinkanti gyvenimo kokybė, būtina sisteminga ir nuosekli informacija apie RAT būklę ir specifiką, valstybės vykdomos politikos efektyvumą bei gyventojų socialinius lūkesčius. Tuo remiantis atsirastų galimybė nustatyti pagrįstas RAT socialinės ir ekonominės plėtros prioritetines kryptis darnaus vystymosi požiūriu, kas užtikrintų efektyvios regioninės politikos tęstinumą.

Remiantis preliminariais tyrimo rezultatais, būtų tikslinga skatinti žmones likti tose atokiose vietovėse, gerinti ūkių produktyvumą, skatinti kaimo turizmą, vystyti miško ūkį, plėtoti naujas, žmonių užimtumą didinančias veiklas, ugdyti žmogiškuosius išteklius šiuose regionuose per mokymą ir kvalifikacijos kėlimą.

Gauta: 2003-10-15

Literatūra

Baubinas R., Burneika D. Daugirdas V. (2002a). The Social-economical Monitoring of the Ignalina Nuclear Power Plant Region: Methodology, Programme, Implementation, *Geografija* **38**(2), p. 48–54.

- Baubinas R., Burneika D., Daugirdas V.** (2002b). Social/economical Monitoring of Nemunas (Niemen) Euroregion, *Euroregiony wschodniego pogranicza – zalozenia i osiagniecia*, Wigry–Wilno, p. 133–141.
- Baubinas R., Stanaitis S.** (2001). Gyventojų skaičiaus kaita Lietuvos pasienyje 1959–1997 metais. 1. Geografinės gyventojų skaičiaus dinamikos Lietuvos pasienyje prielaidos, *Geografijos metraštis* **34**(1), p. 122–138.
- Baubinas R., Stanaitis S.** (2002). Gyventojų skaičiaus kaita Lietuvos pasienyje 1959–1997 metais. 2. Gyventojų skaičiaus ir tankumo kaita Lietuvos ir gretimų valstybių pasienio rajonuose, *Geografijos metraštis* **35**(1–2), p. 169–183.
- Daugirdas V.** (2002a). Demografinės tendencijos retai gyvenamose Lietuvos teritorijose, *Geografijos metraštis* **35**(1–2), p. 184–192.
- Daugirdas V.** (2002b) Demographic Trends in Sparsely Populated Lithuanian Territories in EU Priorities Context. *New Arrangements of Socio-economic Links in Central and Eastern Europe*, Rzeszow, p. 205–214.
- Dėl** probleminių teritorijų išskyrimo kriterijų (2003): LR Vyriausybės nutarimas Nr. 428, *Valstybės žinios* **35**.
- Europos Sąjunga:** struktūriniai fondai ir regioninė politika (2000), Vilnius.
<http://www.iiasa.ac.at>
- Jauhainen J. S.** (2000). Regional Development and Regional Policy European Union and the Baltic Sea Region, Turku.
- Kaimo** gyvenamosios vietovės ir jų gyventojai (2002–2003), Vilnius.
- Lietuvos** statistikos metraštis, 2002 (2002), Vilnius.
- Marcinkėnaitė A.** (2001). Gyventojų skaičiaus ir gyvenviečių sistemų kaita retai apgyvendintose Lietuvos teritorijose 1979–2000 m.: Bakalauro darbas. Vilnius: VU, Bendrosios geografijos katedra.
- Marcinkėnaitė A.** (2003). Kai kurie sociogeografiniai retai apgyvendintų Lietuvos teritorijų būklės ypatumai: *Magistro darbas*. Vilnius: VU, GMF, Bendrosios geografijos katedra.
- Ramonienė J.** (2000). Lietuvos kaimo socialinis–demografinis talpumas. *Konkurencingas žemės ūkis ir jo svarba šalies ekonomikai*, Vilnius, p. 214–224
- Ribašauskienė E., Uždanavičienė V.** (1999). Lietuvos kaimai: regioniniai ypatumai, Vilnius.
- Savivaldybių** tarybų rinkimai, 2000 (2000). www.vrk.lt; Savivaldybių tarybų rinkimai, 2002 (2002). www.vrk.lt; Referendumas dėl stojimo į Europos Sąjungą (2003). www.vrk.lt
- Stanaitis S.** (1998a). Aukštaitijos nacionalinis parkas: kaimai ir gyventojai, Vilnius.
- Stanaitis S.** (1998b). Lietuvos nacionalinių parkų kaimų sistemų kaita 1959–1997 m., *Geografijos metraštis* **31**, p. 382–394.
- Stanaitis S.** (2001). Dzūkijos nacionalinis parkas: kaimai ir gyventojai, Vilnius.
- Stanaitis S., Baubinas R., Kriaučiūnas E.** (1999). Gyventojų skaičiaus kaita Lietuvos pasienyje 1959–1997 m.: Ataskaita, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, Geografijos institutas.
- Stanikūnas D., Uždanavičienė V., Baležantis A.** (2000). Lietuvos žemės ūkis: regioninė plėtra, Vilnius.

Vidmantas Daugirdas, Ričardas Baubinas, Angelė Marcinkėnaitė

Institute of Geology and Geography, Vilnius

Social and economic status of the Lithuanian sparsely populated territories

Though commonly assumed as long ago assimilated and densely populated country Lithuania has territories and even regions (including trans-national) with low population density. These territories stand out for very specific demographic, economic, social, etc. Indices. Special policy of regional development has been implemented in similar regions of the European Union. The Lithuanian sparsely populated territories have not so far been an issue of special concern.

The present work deals with the sparsely populated territories in Lithuania, i.e., with the territorial units whose population density is <10/km² or is rapidly approaching this value due to demographic tendencies. The list of ‘seniūnija’ (smallest administrative units within municipalities) is

given in Table 1. The aim of this work is to determine the status of the Lithuanian sparsely populated territories (SPT) and to ground the preconditions of sustainable development for the purposes of regional policy. The main task are: to find out the distribution of sparsely populated territories (taking into consideration the international aspects); to evaluate the demographic status of sparsely populated territories and its change trends; to define the problematic aspects of the demographic capacity of the sparsely populated territories; to describe the social economic status of the sparsely populated territories; to ground the necessity for special development policy of SPT.

It was determined that according to the dominant criteria of the EU a large part of Lithuania can be regarded as sparsely populated: 31% of the territory accommodate only 13% of the total population. Most of SPT form continuous areas in the low productivity forested northeastern and southern parts of Lithuania. More than 40 Lithuanian „seniūnija“ are sparsely populated and their number tends to increase.

The trans-national Lithuanian–Latvian–Belorussian wasteland is distinguishable even on the scale of European map. This wasteland could become an important subject of general policy.

The distinguishing features of the social economic status of SPT are:

- very small farms;
- especially high number of homesteads with one inhabitant (a problem of lonely old people);
- relatively low criminality;
- political voting activity is higher than the average value for the country and its rural areas.

It should be noted that the agrarian demographic capacity (number of people able to subsist on agriculture) is by a few times lower than the number of the population. This suggests the dominance of other earnings than from agriculture.

Unfavourable for farming natural geographical conditions, social and economic backwardness, reducing network of social institutions and related social degradation and intensive depopulation are a serious obstacle for further economic and social development of SPT. This leads to the following conclusions:

- there are no natural (demographic, natural resources, etc.) preconditions for improvement of demographic status in the SPT;
- intensive depopulation and reduction of population density will continue in the nearest future;
- a new wave of depopulation or extinction of local (permanent) residents is expected in the coming 15–20 years;
- the area of SPT will increase.

In order to avoid depopulation and ensure modern living standards in the SPT it is necessary to have systematic and consistent information about the status and specific character of SPT, effectiveness of the policy pursued and people's expectations. Such information could serve as a basis for well grounded priorities of sustainable development of SPT and ensure the continuity of effective regional policy.

According to the preliminary investigation results it would be expedient to encourage people to stay in the out-of-the-way localities, increase the productivity of farming, support the rural tourism, develop forest economy and other kinds of economic activity and expand human resources through education and qualification extension.